

Najstarija razmatranja porijekla jezika

1. Uvod

Porijeklo je jezika jedno od najspornijih pitanja lingvistike. To je pitanje zaokupljalo ljude u različita vremena, i oni su ga pokušavali riješiti na različite načine. U čemu je tolik problem? Najstariji, prvobitni jezik ne može se niti istražiti niti iskustvom provjeriti, tako da se brojne teorije svode na neprovjerljive pretpostavke. Čini mi se da su s lingvističkog stajališta interesantnije one teorije koje se bave porijeklom jezika i koje potječu iz antike, jer se moderne teorije o porijeklu jezika u stvari bave porijeklom glasova, pa su stoga možda previše fizikalne da bi zadovoljile težnju lingvistike prema apstraktnosti.

Razmišljanja o porijeklu jezika vrlo su oprečna. Dok jedni smatraju da je to najvažnije lingvističko pitanje, drugi mu, kao na primjer J. Vendryès, odriču bilo kakvu vezu s lingvistikom. Mislim da porijeklo jezika nije najvažniji lingvistički problem. Odgovori koji nam se nameću kao moguća rješenja tiču se antropologije možda više nego lingvistike. Također, teško je napraviti egzaktnu analizu, pa se teorije o porijeklu jezika mogu temeljiti isključivo na hipotezama. No, dokle se god hipoteze ne preuveličavaju i dokle se god koristi metodološki čist postupak, u tome nema ništa loše. Većina se lingvističkih pitanja temelji na hipotezama, a rješavanju nekih naizgled nerješivih problema prethodile su veoma smione hipoteze. Bitno je da istraživači ne zaborave na minimum opreznosti koji je potrebno zadržati kad se rješava problem vremenski toliko udaljen od nas. Upravo zbog nepoštivanja tog uvjeta suočeni smo s mnoštvom teorija o porijeklu jezika, od kojih su neke preambiciozne, neke prekomplikirane, a općenito su sve previše pretenciozne i žele dati konačno rješenje. One se baziraju na psihološkim, socijalnim, evolucijskim i drugim, a ponajmanje na lingvističkim kriterijima, tako da je njihova neupotrebljivost za lingvistiku na određen način logična. Koliko je jako bilo zaziranje lingvistike od bavljenja tim problemom, svjedoči i činjenica da je 1866. godine Pariško lingvističko društvo zabranilo svojim članovima da se njime bave.

Lingvistici nisu potrebne zabrane. Jedan od veoma inspirativnih načina bavljenja porijeklom jezika moglo bi biti proučavanje antičkih izvora koji u nekom od dijelova dotiču taj problem. Kolika je vrijednost i važnost takve analize, pokušat ću pokazati na nekoliko primjera iz starogrčkih izvora.

2. O proučavanju jezika u staroj Grčkoj

Stari su Grci od najstarijih vremena pokazivali interes za jezik. Na žalost, usredotočili su se samo na vlastiti jezik. Jezici susjednih naroda nisu ih interesirali pa ih nisu proučavali u mjeri u kojoj su se posvetili vlastitom jeziku, a niti na tako analitički način. Te su jezike Grci jednostavno okarakterizirali barbarskim jezicima. Neosporno je time modernoj lingvistici, a posebno indoeuropeistici, zadana velika šteta, jer je ostala lišena dragocjenih zapisa kao i analiza jezika koji su danas samo pretpostavljeni. Proučavanje su jezika okupljale tri znanosti: retorika, gramatika i filozofija, a to su danas od lingvistike priznati i najviše citirani izvori. Čini mi se važnim istaknuti još jedan izvor, ponajčešće zanemaren i nepriznat, a to je umjetnička proza. Ona sadržava zanimljive podatke čiju bi vrijednost lingvistika morala i spoznati i istražiti.

2.1. Retorika (ῥητορικὴ τέχνη)

Retorika je vještina govorenja, preciznije, vještina dobrog govorenja sa svrhom, a u antičkoj je Grčkoj bila jedna od najrazvijenijih disciplina. Retorika se bavila proučavanjem književnih vrsta, stilova, kompozicije i figura.

S obzirom na to da su danas govorništvo, a općenito umijeće bilo kakva usmenog izražavanja, marginalizirani i u obrazovanju i u javnoj upotrebi, kao i na činjenicu da su figure neosporno lingvistički fenomen, lingvistika bi tom području trebala obratiti više pažnje, pri čemu joj korištenje antičkih izvora može pomoći.

2.2. Gramatika (γραμματικὴ τέχνη)

Gramatika je disciplina koja se razvijala unutar filologije i koja je vrhunac razvoja dosegla za aleksandrijskog perioda. Tada su znameniti aleksandrijski filolozi temeljito opisali jezik i tako na izvjestan način utemeljili deskriptivnu gramatiku.

2.3. Filozofija

Filozofija je disciplina koja se najviše bavila razmatranjem lingvističkih problema, od kojih su neki i danas sporne točke. Ona je ostala najcitiraniji antički izvor o jeziku ponajprije zbog tematike. No, grčki su filozofi, baveći se pitanjima porijekla jezika, odnosa imena i stvari, spoznajne funkcije jezika te mnogim drugim u domeni vlastitog jezika, anticipirali mnoga mjesta moderne lingvističke teorije.

3. Starogrčki izvori o jeziku

Izvore o jeziku podijelit ću na filozofske izvore i na umjetničku prozu kao izvor. Podjela je uvjetna i napravljena je isključivo za potrebe ovog rada.

3.1. Filozofski izvori

Premda se proučavanje jezika najviše razvijalo unutar filozofije, ono nikad nije postalo samostalnom filozofskom disciplinom. Najstarija filozofska razmišljanja nalazimo već kod predsokratovaca. U fragmentima Heraklita, Demokrita¹ i Parmenida nalaze se i oni koji se odnose na jezik. U centru pažnje sofista nalazilo se pitanje ispravnosti riječi, čemu se kasnije posvetio i Platon. U djelima Aristotela sintetizirano je antičko znanje o jeziku.

3.1.1. Platon

Platon je svojim razmišljanjima o jeziku utemeljio filozofiju jezika. Najpoznatiji njegov dijalog, u cjelosti posvećen jeziku, jest *Kratil*, ali gotovo svi njegovi ostali spisi sadržavaju dijelove u kojima se raspravlja o jeziku.

Kratil, u podnaslovu *O ispravnosti riječi*, dijalog je koji se bavi pitanjem porijekla riječi odnosno pitanjem u kojoj mjeri riječi odgovaraju stvarima koje označuju. Dva su stava bila karakteristična u pristupu tom problemu. Jedan je onaj koji smatra da je jezik konvencionalan, proizvoljan, a da su riječi neovisne o stvarima koje označuju. Takav se stav karakterizira kao νόμος ili θέσει: riječi su stvarima pridodane dogovorom. Drugi

1 Diels, 1983, p.155

je stav onaj koji smatra da postoji nužna, prirodna veza između riječi i stvari, i on se naziva φύσει: riječi su stvarima pridodane po prirodi. Unutar tog okvira Platon smješta Hermogena i Kratila, a malo po strani Sokrata. Dok Kratil smatra da je adekvatnost riječi po prirodi svojstvena svemu što postoji, Hermogen misli da ne postoji nikakva druga adekvatnost osim dogovora i suglasnosti ljudi. Jedan je od dokaza za to i činjenica da različite zemlje, različiti narodi pa čak i Grci između sebe imaju za iste stvari različite nazive. Riječi su instrumenti nazivanja, a na njih utječu vrijeme i neki drugi postupci, zbog čega postaju nerazumljive i zbog čega se zamaglila prirodna veza između njih i stvari. Postavlja se pitanje tko daje imena: bog ili čovjek. Ako je to čovjek, postavlja se pitanje koji to čovjek zna i umije prikazati srž svakog predmeta riječima. Analiza davanja imena odvija se kroz tri faze:

1. analiza riječi na elementarne dijelove;
2. analiza i klasifikacija stvari koje se imenuju;
3. utvrđivanje korespondencije između dijelova riječi i stvari.

Osim pitanja arbitrarnosti riječi, Platon se osvrće i na druga, kao što su status govora, definicija riječi, te etimološka analiza riječi. Na temelju svojih brojnih i iscrpnih etimologija Platon zaključuje da su neke riječi barbarskog porijekla, da neke riječi imaju više oblika ovisno o tome radi li se o jeziku bogova ili jeziku ljudi, a da su neke riječi sinonimi s različitim konotacijama. Zato je, djelomično i iz tih razloga, bitno da se odnos riječi i stvari promatra unutar jezika iz kojeg riječ potječe. Platon spominje i gnoseološku funkciju jezika. Jer, ako je jezik proizvoljan i promjenljiv, on ne može dovesti do spoznavanja suštine bića. Jezik, dakle, nije pouzdano spoznajno sredstvo. Na kraju dijaloga Platon mudro izbjegava tekstualno fiksiranje svoje filozofije ostavljajući problem otvorenim i ukazujući na potrebu da se on ispočetka analizira.

Jedna od najuočljivijih i za lingvistiku najzanimljivijih paralela jest pitanje arbitrarnosti jezičnog znaka. Naime, arbitrarnost jezičnog znaka jedna je od osnova de Saussureove lingvističke teorije, a time i lingvistike kao moderne i egzaktne znanosti. Ona prožima sve lingvističke discipline od indoevropetike do semiologije.

3.2. Umjetnička proza kao izvor

Umjetnička je proza zanemaren i odbačen izvor o jeziku. Na primjerima iz Homera i Herodota pokušat ću pokazati koliko je bitno da moderna lingvistika prihvati te izvore kao ravnopravne.

3.2.1. Homer

Homerovi epovi *Ilijada* i *Odiseja* najstariji su spomenici grčke i evropske književnosti. Oni su ne samo izričite umjetničke vrijednosti, nego su jedinstveno svjedočanstvo slojevitosti grčke civilizacije: u sebi sadržavaju podatke o kulturi, moralu, mitologiji, običajima i religiji. Ti su epovi neka vrsta romansirane povijesti Grčke, a za Grke su predstavljali jedan od stupova svegrčkog jedinstva. Proučavanje *Ilijade* može pružiti dokaze da je umjetnička proza iznimno zanimljiv izvor za lingvistiku. Primjeri koje ću navesti tiču se nazivanja:

ὄν Ξάνθον καλέουσι θεοί, ἄνδρες δὲ Σκαμάνδρον
(II,XX,74)

χαλκίδα κικλήοκουσι θεοί, ἄνδρες δὲ κύμινδιν
(II,XIV,291)

τὴν ἦτοι ἄνδρες Βατίειαν κικλήσκουσιν,
ἀθάνατοι δὲ τε σῆμα πολυσκάρθμοιο Μυρίνης
(II,II,813f)

Ἄστυάναξ, ὃν Τρῶες ἐπικλήσιν καλέουσι
(II,XXVII,507)

τὸν ῥ' Ἔκτωρ καλέεσκε Σκαμάνδριον, αὐτὰρ οἱ ἄλλοι
'Ἄστυανακτ'· οἷος γὰρ ἔρύετο Ἴλιον Ἔκτωρ.
(II,VI,402f)

- »Duboki, Ksantom ga bozi, Skamandrom nazivaju ljudi«;
- »Halkida kažu joj bozi, kimindis kažu joj ljudi«;
- »Ljudi 'Bartija' tom brežuljku vele, a bozi Besmrtni 'Skakalice Mirine' kažu brežuljak«;
- »Sin naš Astijanaks, kog Trojci nazivaju tako«;
- »Hektor je njega zvao Skamandrijem, a Astijanaks zvuha ga drugi, jer Ílij je sâm spasávo im Hektor.«²

Homer je razgraničio dvije različite upotrebe imena. Jedna je božanska, a druga je ljudska. Ta mjesta citira i Platon u *Kratilu* ustvrdivši da je već Homer smatrao da su neka imena ispravnija o drugih. Ispravnost imena navodi na pitanje odnosa imena i stvari, a to na paralelu u modernoj lingvističkoj teoriji. Činjenica da je problem arbitrarnosti uvršten u tekst *Ilijade* govori o njegovoj važnosti i prisutnosti kod Grka već od najstarijih poznatih vremena.

3.2.2. Herodot

Ciceron je Herodota nazivao ocem povijesti, i on se do danas uvažava pod tim imenom. Premda je i prije Herodota postojala tradicija pismenog prenošenja povijesti, Herodotove su Historije prvo kritički pisano povijesno djelo. On razlikuje ono što je sam vidio (ὄψις), ono što je čuo (ἱστορίη) i ono što sam dodaje (γνώμη). Razlažući iscrpno povijest, Herodot je u Drugoj knjizi zabilježio jednu, za lingvistiku iznimno interesantnu priču o porijeklu jezika.

Οἱ δὲ Αἰγύπτιοι, πρὶν μὲν ἢ Ψαμμήτιχον σφέων βασιλεῦσαι, ἐνόμιζον ἑωυτοὺς πρῶτους γενέσθαι πάντων ἀνθρώπων ἐπειδὴ δὲ Ψαμμήτιχος βασιλεύσας ἠθέλησε εἰδέναι οἷτινες γενοίατο πρῶτοι, ἀπὸ τούτου νομίζουσι Φρύγας προτέρους γενέσθαι ἑωυτῶν, τῶν δὲ ἄλλων ἑωυτούς. Ψαμμήτιχος δὲ ὡς οὐκ ἐδύνατο πυνθανόμενος πόρον οὐδένα τούτου ἀνευρεῖν οἱ γενοίατο πρῶτοι ἀνθρώπων, ἐπιτεχνᾶται τοιόνδε· παῖδια δύο νεογνὰ ἀνθρώπων τῶν ἐπιτυχόντων διδοῖ ποιμένι τρέφειν ἐς τὰ ποιμνία τροφήν τινα τοιήνδε, ἐντειλάμενος μηδένα ἀντίον αὐτῶν μηδεμίαν φωνὴν ἰέναι, ἐν στέγῃ δὲ ἐρήμῃ ἐπ' ἑωυτῶν κεῖσθαι αὐτὰ καὶ τὴν ὥρην ἐπαγινέειν σφι αἴγας, πλήσαντα δὲ τοῦ γάλακτος τὰλλα διαπρήσεσθαι. ταῦτα δ' ἐπολέε τε καὶ ἐνετέλλετο ὁ Ψαμμήτιχος θέλων ἀκοῦσαι τῶν παιδίων, ἀπαλλαχθέντων τῶν ἀσῆμων κνυζήμάτων, ἦντινα φωνὴν ῥήξουσι πρῶτην. τὰ περ ὧν καὶ ἐγένετο. ὡς γὰρ διέτης χρόνος ἐγεγόνεε ταῦτα τῷ ποιμένι πρήσσοντι, ἀνοίγοντι τὴν θύρην καὶ εἰσιόντι τὰ παῖδια ἀμφότερα προσπίπτοντα βεκὸς ἐφώνεον ὀρέγοντα τὰς χεῖρας... ἀκούσας δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Ψαμμήτιχος ἐπυνθάνετο οἷτινες ἀνθρώπων βεκὸς τι καλέουσι, πυνθανόμενος δὲ εὔρισκε Φρύγας καλέοντας τὸν ἄρτον.

(Hist,II,2)

»Egipćani su prije, nego je Psametih postao njihov kralj, držali sebe za najstarije od svih ljudi. A kad je Psametih postavši kralj htio da zna, koji su najstariji, od onda drže da su Frižani stariji od njih, a oni su stariji od ostalih. Budući da Psametih uza sve ispitivanje nije mogao nikako pronaći, koji su najstariji ljudi,

2 Homer, 1987.

izmisli evo ovo. Dvoje djece, koje se upravo rodilo od prostih ljudi, preda nije-mom pastiru k stadima, da ih odgaja, te mu zapovijedi da nitko pred njima ni riječi ne progovori, nego da u samotnoj kolibi napose leže, i da im na vrijeme dovodi koze, pa nasitivši ih mlijeka obavi ono, što još treba. To je Psametih za to činio i zapovijedao, da čuje djecu, kad se prođu nerazumljiva tepanja, kojim će jezikom najprije progovoriti. Tako je i bilo. Pošto je pastir dvije godine tako radio, otvori jednom vrata te ude, a oboje djece poleti k njemu govoreći 'bekos' i pružajući ruke... Čuvši to i sam Psametih stane ispitivati, koji ljudi što god 'bekos' zovu; a ispitivajući dozna da Frižani tako kruh zovu.«³

Velik je broj paralela kao i zaključaka koji se nameću na temelju ovog odlomka. Jezik se nesumnjivo smatrao civilizacijskom tekovinom kad se pomoću starosti jezika određivala starost naroda i civilizacije. Povezanost jezika i civilizacije navodi na zaključak da je jezik bio potvrda etničke i kulturne pripadnosti. Činjenica da se baš frigijski smatrao najstarijim jezikom ukazuje na svijest o maloazijskom porijeklu jezika kao i na bliskost dviju indoevropskih civilizacija — grčke i frigijske. Jezik se kao determinanta kulture javlja u mnogim lingvističkim teorijama 19. stoljeća. Činjenica da je Psametih izolirao dvoje djece pokazuje na postojanje svijesti o komunikaciji kao uvjetu razvoja jezika. Uvođenje socijalnog i komunikacijskog kriterija, ovdje impliciranih, asocira na strukturalizam.

4. Vrijednost proučavanja grčkih izvora u lingvistici

Lingvistika je, kao egzaktno utemeljena znanost, mlada, što bi moglo dovesti do zaključka da se bavi samo aktualnim problemima jezika koji zaokupljaju modernog čovjeka. Čak i letimičan pogled na prošlost pokazuje da to ne može biti tako. Zbog nepostojanja jedinstvene znanosti koja bi okupljala lingvističku problematiku, ona je u starini bila rasuta po različitim disciplinama od filozofije i logike do gramatike i retorike, a nalazila se i u prozi i poeziji.

Ako bismo se malo bolje zagledali u antičke grčke izvore jezične problematike, lako bismo razaznali njihovo bogatstvo i vrijednost. U njima se, naime, nalaze anticipacije mnogih problema moderne lingvističke teorije. To, s jedne strane, govori u prilog starim Grcima — u prilog njihovu izvanrednom daru zapažanja, kao i interesu za takva »filozofiranja« o jeziku. S druge strane, to ukazuje na činjenicu da su lingvistički problemi vječni, da je čovjek konstantno zaokupljen fenomenom jezika, što može biti još jedno od opravdanja lingvistike. Baš na starogrčkim izvorima lingvistika dobiva još jednu šansu za provjeravanje vlastite uspješnosti.

Čini se da je najveća vrijednost starogrčkih izvora u njihovu bogatstvu i višeslojnosti. Oni su svjedočanstvo cjelokupnog svjetonazora jednog naroda i vremena. Još se jednom u njima dostignuća grčke civilizacije pokazuju u svom punom sjaju. Na žalost, lingvistika to zanemaruje. Njezina svijest o vlastitoj prošlosti nerijetko seže samo do 19. ili 18. stoljeća, a zbog pozitivizma, koji je karakteristika cijele moderne znanosti, ona odbacuje činjenice iz grčkih izvora ocijenjujući ih neznanstvenim i naivnim, dakle, nevrijednim. Istovjetnost i stalnost problematike, anticipiranje problema moderne lingvističke teorije, te svijest o vlastitom razvoju mogu biti samo neki, ali ipak dovoljni razlozi da lingvistika revalorizira starogrčke izvore.

3 Musić, 1887. pp.91 sq.